

нов) в Ленинградския университет бяха подготвени колективни сборници.³ Изследванията на българо-руските литературни връзки продължава в катедрата проф. В. Д. Андреев, който разработва курс по сравнително славянско литературознание, а също така често се обръща към творчеството не само на класиците, но и на съвременните съветски писатели. Аспекти на съветско-българските литературни отношения през 1960—1970 г. се осветляват в книгата „Сравнително-типологическите изследвания на славянските езици и литератури“ (Л., 1973). В работата се съпоставя творчеството на Д. Димов, Г. Караславов, Д. Талев — А. Толстой, М. Шолохов, К. Федин, Ал. Фалеев; Й. Радичков, Д. Фучеджиев, П. Вежинов — Д. Гранин, В. Катаев, Л. Крон, Ю. Бондарев, Ч. Айтматов; П. Вежинов, Б. Райнов, Ив. Давидков — Б. Василев, В. Астафиев, В. Распутин и др.

Една от забележителните черти на Константин Александрович Копержински като истински съветски учен е непоколебимият и искрен стремеж да овладее марксистко-ленинската методология, творчески да усвои марксизма. Занимавайки се с изследователска работа, той преди всичко мисли как най-добре да предаде своите знания на студентите. В това се отразява изключителната възискателност на К. А. Копержински, който е далече от повърхностното всезнайство. На лекциите му е присъща целенасоченост и изобилие от голям фактически материал. От учениците си Константин Александрович изисква не само познаване на фактите, но и умение да мислят исторически, дълбоко, научно.

В архива на К. А. Копержински, предаден в Държавната публична библиотека „М. Е. Салтиков-Шчедрин“, се намират много интересни материали, в това число и редица завършени работи, които самият той не е успял да публикува. Сред тях са: „Ленин като оратор“, „Тургенев — преводач на Марко Вовчок“, „Обредите за прибиране на реколтата у славянските народи в тяхното историческо развитие“ (голямо изследване с обем около 20 печатни листа, което представлява преработка на вече публикувани статии по тази тема), „Нечуй-Левицки в литературната критика“, „Чумацкий* шикъл стихотворения на Шевченко“, „Украинската драматургия от 50-те—60-те години на XIX столетие“, „Чехов и нашата съветска епоха“, „Шчерба като славист“, „Полският етнограф Адам Фишер“; материали към монография, от която са публикувани само две глави — езикът и стилът на ранните произведения на Салтиков-Шчедрин; курсове от лекции по история на българската, сръбската и хърватската литература и други работи. Запазени са също така ръкописите на статията на К. А. Копержински „Етапи в творчеството на Никола Йонков Вапцаров“ и голямото изследване „Романът на Горки „Майка“ в България“. За съжаление тази работа остава незавършена.

Направеният от нас кратък преглед на творчеството на видния ленинградски славист К. А. Копержински е още една илюстрация за постоянния интерес на съветските учени към проблемите на литературните връзки с южните и западните славяни.

Преведе от руски: Ралица Маркова

РЪКОПИСНИТЕ СБОРНИЦИ ОТ С. БЯЛА ЧЕРКВА ПРЕЗ 60-ТЕ—70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

ИВАН РАДЕВ

Достоен син на Бяла Черква и добър историк на нашето Възраждане, Ал. Бурмов се е чувствувал задължен да преоткрие за себе си всичко, което е било свързано с родния му край. Така събира и издава „Народни умотворения от с. Бяла черква, Търновско“ (1930), съвместно със Ст. Стойков подготвя сборника „Бачо Киро Петров. Материали и документи“ (1937). Човек трябва да вникне в богатството на тия издания, за да се доубеди, че там, където има лично пристрастие и лична мярка за стойностите, идва и другото. . .

³ В. И. З л ы д н е в. Указ. соч., с. 57—58.

* От „чумац“ — селянин от Украйна, който в старо време с волска кола е превозвал в Крим зърнени храни и докарвал оттам сол и риба за продаж. Бел. прев.

В предговора си към сборника с „материали и документи“ за Бачо Киро младият тогава филолог и историк се опитва да потули местническата „жилка“ на интереса си към делото на тоя велик предходник на всички белочерковчани с твърдението: „Характерното за това село е характерно и за всички събудени краища на България през оная епоха — и то не може и не бива да се отдели от общото за всички.“¹ Ще призная, че стъпването на Бурмов ме изненада. Защото срещаното тук съвсем не е „характерно за всички събудени краища“ — и атмосферата е била особена, и семето на словото е попадало на различна почва, за да даде плодове. Поезията, революционните песни, тържествените проповеди на църковни празници и ученически утра, театралните представления, речите, вестниците, книгите, собствените творчески опити не са монопол на Бачо Киро Петров — те са част от общото състояние на духовния живот в село Бяла черква. Искане ми се да ги видя като наложила се по-реална мярка за авторитет и всеобща почит от имотността в ниви, лозя и жълтици. С цената на какво се е отвоювала тази територия от материалното за сметка на духовното е трудно да се уточни с две думи. Но един Матей Преображенски ред години работи в тази насока, Бачо Киро следва същата линия на поведение. . .

Не е нужно да струвам всичките си аргументи, които сочат Бяла черква, пък и околностите ѝ като край, стъписващ ни с равнището си на духовен живот през Възраждането. Ще се спра само на внушителната поредица от ръкописни сборници и „песнопойки“, които се създават, разпространяват и включват във всекидневното на селото през 60—70-те години на XIX век. Подобни сборници вече бяха обект на внимание, предложиха ни се техните съдържателни характеристики и оценки за тяхната роля в книжовния процес². Най-категоричните доказателства за мястото им обаче, за същността на тази интересна форма на творчество и съприживяване на творчеството — явление, което е „между фолклора и литературата“ — са „песнопойките“ от Бяла черква. Другаде — в Търново, в Лясковец, Арбанаси, Севлиево или Плевен — все пак те са като единични прояви, или с единичните си прояви са стигнали до нас. А в селото на Бачо Киро през 1935 година съставителите на тома с „материали и документи“ описват над тридесетина ръкописни сборници като част от колекцията на читалище „Труд“. Още тогава те напомнят: „Все пак материалите и документите, които изнасяме, са твърде малко в сравнение с онова, за което знаем, че е съществувало, а днес е изгубено. Трябва да съжаляваме, че времето, невежеството и най-вече нехайството са унищожили обилни исторически материал“ (с. 4). Толкова е останало. . .

Но малко ли е останалото именно като свидетелство за равнището на духовен живот, за повсеместното присъствие на писаното слово в почти всеки белочерковски дом в годините, когато се създава революционният комитет, когато се подготвя въстанието, избухнало през 1876-та? Като държим сметка за богатството от книги, вестници и списания, което заварваме в читалище „Труд“, тези „песнопойки“ като че ли нямат място там. Но точно те идват да обогатят духовността на белочерковчанина не толкова откъм прояви, колкото откъм атмосфера и интимност. Защото собственото тефтерче със записани песни и стихотворения е израз на личен вкус и предпочитания, на лично присъствие.

Различни по обем и съдържание, по вътрешна разпоредба и предназначение, не всеки от ръкописните сборници на Бяла черква заслужава специално внимание. Някои от тях са нефизиономични и са нещо откъслечно и случайно. Но те респектират като „явление“, отделни „песнопойки“ — и с индивидуалните си черти. За съжаление съставителите на тома „Бачо Киро Петров. Материали и документи“, първи проявили по-цялостен интерес към ръкописното наследство на с. Бяла черква, изчерпват само с няколко думи техния характер: „Описът на ръкописите в архивата на читалище „Труд“ е без каквито и да било притезания от техническо естество. При това такъв опис се явява за пръв път у нас. Описите на ръкописи, правени от покойния проф. Б. Цонев, Е. Спространов и др., имаха съвсем друга задача и засягаха съвсем друга материя. Най-големият недостатък на нашия опит, според нас, е тоя, че не сме определили кое стихотворение, напр. поместено в ръкописните сборници, от къде е взето и кой му е авторът (с. 7).“ Преди Ал. Бурмов и Ст. Стойков, още през 1910 г. Н. Начов, без да проследява цялото съдържание,

¹ Вж. Бачо Киро Петров. Материали и документи. С., 1937, с. 4. По-нататък при цитирането на това издание ще се посочва и страницата.

² Вж. Д. Минев. Ръкописни стихотворни сборници преди Освобождението. — Език и литература, 1953, кн. 3; М. Гаврилова. За разпространението на революционните песни до Освобождението. — Музеи и паметници на културата, 1964, кн. 4; Д. Овчаров. Неизвестен ръкописен стихотворен сборник от средата на XIX век. — Музеи и паметници на културата, 1966, кн. 2; Ив. Радев. Ръкописни стихотворни сборници в Търново отпреди Освобождението. — Български фолклор, 1981, кн. 1; Ръкописен стихотворен сборник от 50-те години на XIX в. — Литературна история, 1983, кн. 11; Ръкописни песнопойки от Възраждането в Търново. — Български фолклор, 1983, кн. 4; Н. Кауфман. Български градски песни. С., 1968, Освободителната борба в българската поезия. С., 1977 и др.

привлича ред творби, принадлежащи според него на Бачо Киро от предадените му чрез Гено Недялков три ръкописни сборника в книгата си за поета³.

Странно е, но като че ли с това се изчерпва по-разгърнатият интерес към ръкописните сборници на Бяла черква от 60—70-те години. Ако други са ги отваряли, те е било или да надникнат в тях като разпространители на Ботевата поезия (Ст. Стойков, Ал. Бурмов и др.), или да проследят популярността на отделни революционни и градски песни (Н. Кауфман). Приема се, че в изданието от 1937 г. те са характеризирани пълно и не е правен опит познатата характеристика да се актуализира, да се задълбочи в насоките на сега утвърждаващите се схващания за мястото на „песнопойките“ и ръкописните сборници в панорамата на духовния ни живот през Възраждането. Впрочем точно това още Ал. Бурмов сочи като неосъществена задача. Особено като се има предвид, че по стечение на някои обстоятелства с годините броят на съхранените сборници намалява. Съдбата на ония, които Н. Начов получава от Г. Недялков, е неизвестна. Според „Описа ръкописите в архива на читалище „Труд“, включен от Ал. Бурмов в „Бачо Киро. Материали и документи“ (с. 227—279), те са 35, а сега в архивния фонд на с. Бяла черква могат да се намерят много по-малко.⁴

Ръкописните „песнопойки“ и сборници са изключително интересни за нас, особено когато търсим контурите на цялостния духовен живот в с. Бяла черква през 60-70-те години на XIX в. Те затварят за реда на същия тоя борчески порив, който властвува над тайните разговори и заседания. В тяхното съдържание се събират всичките ония нишки, които отвеждат към психологическия портрет на поколението, решило да последва В. Левски, Отец Матей, Ст. Стамболов. . . Зад „песнопойките“ стоят усилията на Бачо Киро, поп Гавраил, даскал Христо Иринчев, Васил Неделчев, Димитър Георгиев, Васил Димов, Цачо Ангелов, Ангел Колев, Йоаким Василев, Петко Франгов и др. Повечето от тях загиват в Априлското въстание. Но преди това са били участници в театрални представления, основавали са читалища, сътрудничали са на вестниците. Интересът към „песнопойките“ за тях не е мода, нито случайно хрумване. Изцяло потопени в атмосферата, която е атмосфера на революционните идеи, но и на духовно-творческите пориви, те възприемат като необходимост и поезията, революционните песни, летописанията за станали събития, опитите за преводи.

Да ги определя като творчески личности, не мога, но и да ги третирам като обикновени грамотни люде — не бива. Защото при всеки от тях поетическите и песенните късове намират не само любопитството на масовия читател. В ръкописните сборници са проявени вкус и предпочитания — никоя „песнопойка“ не е механично покритие на някоя от предишните. Твърде широка е и тематиката на застъпваните творби — от народните хайдушки, битови и любовни песни, през проповедническите и верноподаническите към Султана, през училищните песни до стихотворенията на Хр. Ботев, Д. Чинтулов, Г. Ст. Раковски, Л. Каравелов, Н. Козлев, Ст. Стамболов, П. Р. Славейков, Ив. Кършовски, Бачо Киро и ред анонимни автори, чието творчество е намерило място в периодичните издания или в стихосбирки като „Песнопевка“ (1858) на М. Л. Софиянец, „Цигулка“ на Х. Мавридов (1969), „Сватбата на хайдут Янча“ (1863) и др.

Сред запазените в Бяла черква почти липсват „песнопойки“, издържани в една и съща тематика. Обикновено песенните късове се редуват със сборниците с проповеднически слова, с летописни разкази или преводни прояви. Определяме тия ръкописни „песнопойки“ като сборници от Бяла черква, но с не по-малко основание те могат да бъдат наречени и „бачокировски“. Не защото всичките носят следи от неговите усилия. Просто в основата на „явлението“ стоят неговите влечения към книгата, към революцията, към песента и литературата. Сред стигналите до нас ръкописни сборници само няколко принадлежат на Бачо-Кировата ръка. Но останалите са на негови съмишленици, на бивши негови ученици.

Картината на Бачо-Кировото присъствие в създаването и разпространението на „песнопойките“ в белочерковския край ни помага да доосъзнаем ролята му на апостол и „пастир народен“ в напрегнатата атмосфера на 60—70-те години. Някои от личните му ръкописи вече липсват и за тях знаем от кратките им описания в сборника с „материали и документи“ от 1937 г. В замяна на това ще привлече липсващото там тефтерче с разнообразно съдържание, сега съхранявано в Търново, и новооткритото наскоро

³ Вж. Н. Начов. Бачо Киро Петров. С., 1910, с. 29 и сл. В книгата под линия е уточнено: „Г-н Гено Недялков ни предаде четири ръкописни сборници от Бача Кира. Двете са особено важни. Едната е песнопойка с разни бунтовнишки песни от разни автори и от самия Бача Кира, а втората е, тъй да я наречем, сборник с разен материал“ (с. 29).

⁴ Вж. ОДА — В. Търново, фонд 78.

в архива на Н. Обретенков, ползувано от З. Стоянов през 80-те години⁵. Второто тефтерче, макар и да има по-друга съдба, не е описано от Ал. Бурмов, сега се намира във от Търновския край, но принадлежи на Бачо Киро и дообогатява съществено гражданската биография на неговите творчески усилия.

Ръкописните сборници на Бачо Киро добиват характера на дневник — за приливите и отливите на идеи и настроения, на чисто лични реакции, хрумвания и поетически рефлексии, които заставят в различни форми: на народната песен, на поучителните слова, на училищни стихотворения, на летописни бележки, собствени строфи и творби на Д. Чинтулов, Хр. Ботев, Л. Каравелов, Н. Козлев. Тези сборници са нещо твърде различно от онова, което намира място в издадените му три книги. Там Бачо Киро се е съобразявал с цензурата, стремил се е „да прави литература“. А в „песнопойките“ царя друга атмосфера. За съжаление начинът, по който ни ги е представил Ал. Бурмов в (сб. „Материали и документи“), не винаги дава представа за единното въздействие на всеки от сборниците като сплав от поетически и поучителни фрагменти, от летописни и лични откровения. Отпратени в съответни дялове, отделните късове загубват връзката помежду си, не винаги се осъзнава внушението, залегнало в основата им.

Тук ще се опитам да засегна въпроса за авторството, за ролята и същината на ръкописните сборници, без да каталогизирам изчерпателно съдържанието им — нещо, направено от Ал. Бурмов, макар и с известни непълноти. Трудно е да се набележи някаква еволюция в застъпниците на проповедническата, борческата и просветната линия на включените песни и повествователни късове. Вярно е, че някои от тях са или просто „Слово за великата събота“, или „Слово за възпитание на децата“. Но хронологически те се вписват сред останалите, където шестуват хайдушката народна песен и строфите на Д. Чинтулов, Хр. Ботев и Бачо Киро. Но повечето са показателни за нас с широтата на авторовите интереси, с тематичното си и жанрово разнообразие, с разнородния си идеен заряд и се нареждат сред „песнопойките“, които са типични като явление на духовния ни живот от последните десетилетия на Въз. раждането. Така в един от сборниците, неописан от Бурмов, на първо място Бачо Киро включва откъса.

Смърт за отечеството е най-сладко и най-славно.

Блазе му който умре за отечеството,
вечна му памет и слава.

И аз желая да умра за народна свобода,
стига вече да търпим тежкото иго тиранско,
доще време да строшим гордо племе османско.

България мила мати. . .⁶

Ще последват революционно-борческите строфи на често срещаното „Жив и мъртъв се едно“ и „Мили братя българи, оръжие вземете“. Почти всеки читател схваща как в техните редове се преплитат образи и интонации ту от Чинтулов, ту от Неофит Бозвели. Христо Ботев все още го няма в поетическия хоризонт не само на Бачо Киро, но и на цялата ни литература — стиховете, ако се върва на бележките, са писани през 1856 г., а Ботев дебютира в 1867 г. . .

Любопитна е картината на л. 2 от сборника, където под датата 1866-та стои безхитростно наредената в стихове автобиография на Бачо Киро:

Аз бях просто селачи,
клето и бедно сирачи,
лете пасях селски телци,
зиме хранех людски овци.
Кога ошетам и помета,
тогиз отваждам да чета.

.....

Бурмов упоменава, че е взел стихотворението от „форзеца на една турска книга“. А тук то е включено в „песнопойка“. Необичайното, което не може да се схване от поднасянето на същия факт в сб. „Материали и документи“, е, че успоредно на този поетически разказ, буквално на същата страница Бачо Киро, ненапълно сигурен във възможностите на стиха да внуши истините на собственото си битие, ни ги

⁵ Вж. Окръжен музей — Русе, Архив Н. Обретенков, папка 1, инв. № 760. Сборникът ми бе любезно предоставен от др. В. Дюлгерова, работеща в музея „Баба Тонка“, за което ѝ изказвам сърдечна благодарност.

⁶ Вж. ОДА — В. Търново, ф. 78, арх. ед. 9.

поднася и под формата на автентичен коментар: „Истина аз останах сираче на 6 години баща ми умре на село Хърсово, Шуменска кааза. Аз си додох с майка си, пасох телци, овце, ходих нагоре-надолу. Научих се колко годе и благодарен съм на състоянието си. Защото видя във всяко добро — едно остава да желая душевното си спасение да си пролея кръвта за милото и бедно наше отечество, ако стане нужда. За нищо не се кахърят дето че имам деца, че щели да останат сираци, то господ не ще ги остави и мене. . .“.

Изкушен от магията на римуваното слово, белочерковският поет е и раздвоен — дали то стига до читателя и дали му въздействува. Да не забравяме, че годината е 1866-та, Бачо Биро е вече зрял мъж, но е в началото на пътя си като поет и революционер. Защото в повествователния коментар е вече изречено съдиносното „като умра за вяра и за отечество“. А в поетическия размисъл е призивът-обръщение, който тръгва от Чингулов:

България, мила майко, ще ли още ти да спиш,
кога щеш сладко нас да развеселиш.
Мили братя българи, оръжие фанете,
свобода или смърт едногласно викнете.

Тромав е тоя стих, но е ясен и категоричен с идеите си и позицията си. На нас ни звучи като лозунг, на възрожденците от бачокировска жилка — като откровение. То е и естетическото верую на автора с неговата готовност да вижда собствената си съдба, свързана с идеите на революцията.

И другите сборници, оставени от ръката на Бачо Киро, включват разнообразно съдържание. Религиозно-проповедническият пласт в тях присъства чрез „Слово за погребението на покойния поп Василия“, „Слово пред Рождество Христово“, „Слово за почитането на света Неделя“, „Разговор между майка и дъщеря на възкресение“. Можем да срещнем и ред училищни песни като „Светла зора зазорява“, „Капчици мънички“, диалогът „Разговор между трима ученици“. Важно е мястото на народните песни — „Караджа и Страхил“, „Майка и девет синове“, „Седнали са три юнашки майки“, „Тодора беда бедили“, „Лалчо войвода“, „Мама Стояну думаше“, „Никола дума Русанки“ и др. Били са сред популярните — затова се срещат и в останалите „песнопойки“.

Важни за нас са на първо място личните Бачокирови творби. Те определят облика на сборник № 1, според „Описа“ на Ал. Бурмов. Там наистина са включени значителна част от търсенията на поета. Срещаме неговите лиро-епически повествования: „Стихове като на песен за франко-пруския бой“, „Пътуването ми до Влашко“, „Пътуването ми до Цариград“. Те се редуват с по-късите автори поетически фрагменти — „Много годин мина, време много стана“, „Слушайте вие, неверни османци“, „Молба към Бога“, „Плачете, мили братя българи“, „Мили рожби на народа“, „Младите към майка си“, „Радвай се сега, мили народе“, „Момиченца вие младички“ и др. Повечето от тях изпълняват революционния порив на времето. Срещаме и „Майце си“ от Хр. Ботев с (поднесеното) бачокировско заглавие: „Един родолюбив българин с патриотическо чувство тъжи за майка си България“. По-нататък ще се спира подробно на творбата. Тук според свидетелството на Ал. Бурмов „след всеки стих има следния припев:

Каква зла чест достигна моята младост
аз по света да ходя със скръб и жалост.“

А цялата елегична творба на Хр. Ботев е продължена с още една строфа:

О, Боже мили, ще ли помогнеш
на нашия народ да го избавиш
от туй зло племе клето османско
от тежко иго, клето, тиранско?

Но описаният от Ал. Бурмов сборник № 1 не изчерпва съдържанието си само с поетическите фрагменти на Бачо Киро и „Майце си“ на Ботев. Тук намират място „Реч, сказана на погребението на поп Василия“, „Стихове за почитането на св. Неделя“, цикълът „Руски пословици“, конспективните бележки „Какво съм приказвал на момчетата“ и „Какво съм приказвал аз Киро Петрович на момчетата“ и др.

Колкото до останалите Бачокирови сборници, те допълват в една или друга степен така очертаната картина. Песнопойка от „народни песни и стихове“ (ОДА — В. Търново, ф. 78, арх. ед. 21) дава преглед на фолклорните творби — с хайдушка и любовна тематика. От личните автори стихотворения тук срещаме само „Песен за франко-пруския бой“, „Любезни мои читатели, знаеми и незнаеми приятели“. Друга отличителна багра внасят стихотворните варианти на фолклорните съчинения-приказки: „Цига-

нинът и вятърът“, „Воденичар и момче се надлъгват“, „Баба и мечка“, „И цар лошав, добро ефеиди“. Те са във връзка с част от намерилото място в първата издадена книга на Бачо Киро — „Описание на село Горни турчета“ (1870), където са „Къосе, момче и пчела“, „Баба и мечка“ и „Момче и дренче“. С интуицията си на учител сърцевед Бачо Киро усеща необходимостта от подобни творби — на границата между фолклора и детското творчество, на границата между сериозното и смешното. Не бива да го забравяме, когато уточняваме първите стъпки на детската ни литература. Вече в края на сборника авторът включва „Песен за Чавдар войвода“ — Ботевата поема „Хайдути“, но не цялата, а само до стиха: „Горите ще я поемнат, долища ще я повторят.“

Друг от Бачо-Кировите сборници (в „Описа“ на Бурмов — № 3, в ОДА — В. Търново, ф. 78, арх. ед. 22) има по-ограничен тематичен обхват откъм включените в него стихотворни прояви — главно училищни и проповеднически строфи. Може би като симптоматичен апостроф прозвучава „молбата“:

Радостни, братя, бъдете,
вярно се Богу молете,
султана люто кълнете. . .

Защото вече сме срещнали или ще срещнем първоначалната форма на тази „молба“, макар и да не е отразявала реалните чувства на възрожденеца:

Милостив Господи,
дълги султану дните подари. . .

(ОДА, ф. 78, арх. ед. 23, л. 76).

От по-голямо значение в този сборник са публицистичните фрагменти. Авторът старателно е преписал своята „Реч за дължностите на учителя и на другите селски първенци“, която е един от най-сполучливите му словесни духовни автопортрети. Тя се свързва с друго негово слово — „Ползата от учението“. Но в разглеждания сборник е и един от вариантите на летописния разказ за въстанието на Никола Филиповски. Ще отбележа, че при проследяване на съдържанието на сборника след фразата „После му извадиха песен“ „Ал. Бурмов изпуска уточнението „Ето песента“, нещо повече — изпуска текста и на самата записана песен:

Беда бедили момче лясковче,
набедили го — запрели го
в Търнова града, в тъмни тъмници.

.....

И в други свои ръкописни сборници, по полетата на чужди книги, Бачо Киро ще остави спомена си за въстанието на Дядо Никола. Но тук, с автентичните си пасажки, с песента за лясковския герой, със завършващото „Вечна му памет“, този спомен се превръща в цялостна картина. Сплавта от въздействието на летописен обективен разказ, фолклорна песенност и лично настроение не могат да се предадат от изданието като сб. „Материали и документи“. То е „привилегия“ на самия ръкописен сборник, на непретенциозна тетрадка-песнопойка.

Ще привлече още един подобен момент, който ни дава възможност да вникнем в психологическата атмосфера на Бачо-Кировия духовен живот, тясно свързан с поезията, с народната песен и личните му преживявания. Работата е там, че като публикува в раздела „Сведения за живота и дейността на Бачо Кира, дадени от самия него“, така нареченото настроение“, Ал. Бурмов малко механично разкъсва текста и изобщо изпуска включената във фрагмента народна песен. Въз основа на сб. „Материали и документи“ читателят въобще не може да добие представа за цялата тази атмосфера, в която заемат своето място: размислите на Бачо Киро, естественият преход от тях към народната песен, връщането към собственото „аз“ и направеният извод. Всъщност случаят ни прави свидетели на едно цялостно състояние, документирано часовете на размисъл, — с философския възглед за света, с версията на народния певец, който предлага решение на възрожденца революционер. Ще си позволя да предложа цялата картина, налагаща се от ръкописния сборник, че за да се убедим, че въздейства със своята цялост, а не с механично обособяваните си късове: „Този свят, пълен с кахъри и скърби и със сякакви бъркотии, никога не се оправя за дълго време да върви добре. Днес ако е добре, утре зле, днес ако ти е весело, утре ти е кахърно и тъй никак не седи човек на едно състояние. Днес кахърен, утре весел, в друг ден видиш умрял, изгубил се за всега от света — и тъй всичките му кроежи, мисли остават напразни. И тъй като съм аз днес никак си кахърно замислен, наумих си тази народна песен и си я запявам на един жален глас, какъвто зная аз:

Заплакала ми ѝ Величка
на върбанашка черкова,
над Стоянова камен гроб:
Стояне, първо венчило,
защо ме, Стояне, остави
със тия дребни дечица?

.....

Стоян от гроба продума:
Величке, първо венчило,
и туй ли да те науча:
Продай ми конче хранено,
и дълга пушка бойлия,
и остра сабя френгия,
та си децата изхрани.

И аз като умра, на моите деца няма нищо да оставя освен книги, пушка и сабя, с което щат с него да се хранят."

Революционер е Бачо Киро — затова „заръката“ на хайдутина Стоян намира такъв отклик у него, затова записва „като умра“, а не „ако умра“, затова посочва „пушката и сабята“. Но той е и поет през това „кахърливо време“ — усетил е вътрешна потребност да насочи децата си и към „книгата“. Но над всичкото това взема връх неговата мъдрост. Белочерковският пророк не заповядва, а примитивно изразява надеждата си — „с което щат с него да се хранят“.

Възрожденските ни прави са съхранили малко картини като току-що очертаната — с тия преходи от „личното „аз“ към поуците на народната песен, отново към собствената съдба и съдбата на най-близките. Картината онагледява срещата между народния певец, който идва от дълбините на миналото, и един възрожденски поет, който е неотделим от събитията на 70-те години.

Разглежданият сборник (в „Описа“ — № 3, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 22) заслужава внимание и в други свои пунктове. Тук е включено познатото тристишие „Жив и мъртъв се едно“, което продължава с друг ритъм, но в същия идеен план с променените Чинтулови строфи: „Ах, България, мила майко...“ След това започва стихотворна творба, която Ал. Бурмов изпуска и не включва сред личните поетически прояви на белочерковеца. Но най-вероятно тя да е негово дело. Намирам и нея за твърде показателна за онова състояние на духа, което владее Бачо Киро през 1872—1873 г.—нали тогава произнася своята „Реч за дължностите на учителя“, тогава залавят В. Левски и се нанася смъртоносен удар на революционната организация. Може би познатата максима „жив и мъртъв се едно“ тук му звучи в друга тоналност:

Аз неща да падна като клас отсечен
в туй бурливо море, дето съм увлечен
аз неща да умра,
и неща да спра.

Аз напред ще бягам, през вълни, през бури,
всяка пречка в пътя ми ще се катури.
Неща да се спра,
неща да умра.

Светските неволи, скърби нестърпими
ми следят живота и скъсяват дни ми,
моите млади дни,
пълни със злини.

Ала аз ще тичам, та докато живея,
на съдбата в лице ще се изсмея,
в моите млади дни
на всички злини.

Що да правя друго, нали съм създаден,
за да бъда смазан, жаден, гол и гладен,
и нещастен роб,
този свят е гроб!

Но в море бряг има, завет — в пустиня,
туй и наша живот на скръбта робиня,
гледам с надежда аз,
не ще падна като отсечен клас.

И туй с таз надежда, тъжна и злощадна,
се напред ще бягам, и не ша да падна,
като отсечен клас,
но ще се трудя аз.

Не бива да ни изненадва, че и след това стихотворение ни очаква познатото признание: „Играл си и си драскал Киро Петров и даскал, когато бил кахърно замислен. 1872“ (с. 82). Верен на навигиите си, той продължава да летописва, да изразява себе си, но се чувствува и умората. Тя, а не наближаващата проверка на борбата го кара да бъде „кахърно замислен“.

Колкото до „Сборниче с разнообразно съдържание“ (в „Описа“ на Бурмов — № 5, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 23) — подвързана тетрадка от 14 листа — то не се отличава с никакви свои качества. Включва предимно школки песни, като под „Боже, дай ми дарба“ (л. 96) е уточнението: „Испяна на испитанието в Горни турчета“. Ще отбележа само две неща спрямо характеристиката на „песнопойката“ в „Описа“ на Ал. Бурмов. Там за стихотворенията, намиращи се на л. 12а—16 се сочи, че са „нашарени по-късно — сигурно след Освобождението“. Едва ли е така, защото със същото мастило има бележка: „На господин Пенка Личов в Карансен свещовско окружие на 1875 сене на месец февруария на 8 ден“. И още нещо — л. 15—18 са запълнени отново с почерка на Бачо Киро — текстът е откъс от диалогичните реплики на Голос от драмата „Многострадална Геновева“. Друг Бачо-Киров сборник, обозначаван пак „с разнообразно съдържание“ (в „Описа“ на Бурмов — № 2, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 24), без датировка, с обем от 41 листа е интересен с включения „Разговор между трима ученици: Мирчо, Стоян, Недю, дядо Димо... даскал Цоню“ (л. 1а—12а). Тук намира място и поемата „Черен арап и Хайдут Сидер“ на Н. Козлев. Като я посочва в „Описа“ си, че започва от л. 136, Ал. Бурмов отбелязва, че на л. 20а е „Песен турска“. Всъщност след финала на Козлевата поема („Сидер пее, вятър фучи...“) има строфи като продължение на творбата, но са и нещо друго. Продължението можем да възприемем като Бачо-Кирова перифраза на Хр. Ботевото „На прощаване“:

С клетки душмани,
с черни арапи,
свой мил народ
да си отгърва.
Аз зная, мамо,
много мил съм ти.
Но кажи, майко,
какво да сторя,
кат си ме, майко,
юнак родила,
с мъжко сърце,
мъжко, юнашко.
Туй, сърце, майко,
клето не трай
в робство да тегли. (л. 20а).

Характеристиката на ръкописните сборници, излезли от ръката на Бачо Киро, ще приключи с оня от тях, който сега се съхранява в Окръжния музей на Русе. Знаеше се признанието на З. Стоянов, а Н. Начов през 1910 година ни напомня за съдбата на това тефтерче: „Кога Бачо Киро е бил в Белград в 1873 г., предал на дяда Цека воевода бележки по битките на капитан Никола, Филип Тотю, Хаджи Димитра и Стефан Караджа с турците. След смъртта на дяда Цека тия бележки взел г. С. Соколов и ги предал З. Стоянову, който главно с тях си послужил, та написал „Четите в България“. . . Може би те сега са между книжата на покойния вече З. Стоянов.“⁷ Това е и истината. Признава си я и самият З. Стоянов — че е написал книгата си най-вече въз основа на свидетелствуванията на Бачо Киро. Той

⁷ Вж. Н. Начов. Цит. съч., с. 35.

факт заслужава специално внимание и изследвачите на медвения летописец са длъжни да го привлекат, когато уточняват както механизма на създаването на тази негова книга, така и на останалите, включително и „Записките“. Тук ще ни интересува не ролята, която играе ръкописният сборник на Бачо Киро за едно от повествованията на З. Стоянов — роля, определяща сама по себе си оценка и признание за доверието, което е имал в неговите очи авторът на тефтерчето. Сред останалите този ръкописен сборник има най-интересна съдба. Доскоро никой не беше тръгвал от признанията на З. Стоянов, никой не се бе позовавал на предположението на Н. Начов. Едва сега, през 1985 г., въпросното тефтерче излиза на „бял свят“. И ни помага да задълбочим характеристиката на ръкописните „песнопойки“ и тяхната роля за духовния живот на 60—70-те години. През напрегнатата 1873 г., тръгнал за Белград, Бачо Киро го взема със себе си — там е едно от гнездата на нашата емиграция и на нашата революция, предава го в ръцете на Цеко воевода. Може би Бачо Киро е хранил надежда да отпечата сборника или е целия само да документира проявите на борбата. На л. 1а стои нахъхт: „Кратко описание за четири пътя упитване, заради другата свобода на българското народа“.

Сборникът се състои от две части — летописна и стихотворна. В съдържанието му ни въвежда описаното въстание на Никола Филиповски (до л. 76). Документалните страници включват и песента „Беда бедили момче лясковче“, за която стана дума. Бележките завършват с естествената за Бачо Киро поука: „Видиш ли читателю, то загинало за мила свобода: но не било забравено от народа. Всеки от тоя свят ще си замине, но който за свобода загине, който умре в бойно поле за вяра, той ще има вечен спомен и слава, а който неше в бойно поле за вяра да умре, неговото отечество лошо ще го кълне“. Както и заглавието, поуката е римувана по бачокировски. . . От л. 76 започва летописният разказ за друго голямо събитие — „Тотювото въстание“. Срещаме познатите от други Бачо-Кирови записки описани прояви, случки и човешки съдби. В някои от подробностите намираме допълнителни уточнявания, по новому видяни моменти. И тук, в края им, авторът внася личния елемент, пак в стихотворна форма:

Българинът тогав ще разумеи,
кога за свобода малко кръв пролей.
Но то ще бъде тогав,
когато не ще да видя аз.
Боже, дай ми йоще да пожиея,
за мила свобода кръв да пролея.

Споменът за Филип Тотю е предаден, емоционалният отглас прераства в стихотворна възхвала-заклинание. Летописецът преминава на друго събитие: „Слушай сега любопитний читателю да ти прикажа колкото че зная за хаджи Димитровото въстание, но то ще е твърде накратко, защото нямам точни сведения за много неща“. Не скромност, а основен, неписан закон за летописеца е — „колкото зная, толкоз ще ти кажа“. . . Но кой е знаел повече тогава освен загиналите. Малко е оставено — но и то е достатъчно. За да завърши и за Х. Димитър в същия дух: „Читателю, колкото и знаех написах за свое любопитство, да видиш как са се пренесли жертва тези народни страдалци. Бъди и ти техния подражател — аз оставам всеотдаен той блажелател. Бачо ти Киро Петрович из село Горни турчета, 1873, март 30 свършено“.

Дотук, с разказите за Дядо Никола, Филип Тотю, Х. Димитър и Стефан Караджа завършва летописната част на сборника. Преди цитираната по-горе последна бележка има вмъкнато четиристишие:

Техните духове ще бъдат в небесните жилища спокойни,
защото на мила майка България те бяха синове достойни.
Те станаха жертва за нейната мила свобода,
а вечна награда на небето нека им бъде от Бога,
а от нас вечен помен и слава, сякога ще се въздава.

Втората стихотворна част на ръкописа е със своя вътрешна спайка и измерения. Започва със стихотворението „Окайва се едно българче“, известно със своето начало „Жив и мъртъв се едно“. Втората по ред творба е интересна за нас, че в основата ѝ е Ботевото „Майце си“. Предхожда се от „въведение“, което изцяло принадлежи на перото на Бачо Киро:

Друга една песница народна
жална е, но на секиго е угодна,
който народа си обича

за доброто му гледа и тича.
Тази песен пея аз
та този един сгоден глас,
дето коя ли съдба така отсечи
без време да ме от свят отлъчи.

Тъй като в този сборник и същинската част на „Майце си“ притежава ред нови черти, плод на Бачо Кировата намеса и поетически усилия, ще си позволя да цитирам цялото стихотворение. Ако в началните строфи различията са малки, по-нататък именно те определят облика му:

Ти ли си мале, тъй жално пеля,
ти ли си мене тъй люто клеля,
та скитник ходя по света ази
и срещам това що душа мрази.

Бацино ли съм пропилил имане,
теб ли почерних с дълбоки рани,
та мойта младост млада зелена,
съхне и вехне люто ранена.

Весел ме гледат моите другари,
но мойта младост слана попари.
С дружина ходя и аз се смея,
но те не знаят що аз жалея.

От де да знаят. Приятел нямам
да му разкажа що в сърце имам.
Какво аз мисля и какво желая,
как да го кажа сам си не зная.

Освен теб, майко, други не зная,
теб ще разкажа що аз желая,
щастие и слава да видим двама,
но черна съдба изкопа яма...

Кажи ми, майко, ти ако знаеш,
защо аз тегля, а ти страдаш.
Клета ли съдба изкопа яма,
в робство да живеем с тебе двама.

Любопитна е смяната и на рефренните двустиишия. В началото стои:

Каква зла чест достигнал нашия народ
в робство да си окайва бедния живот.

По-нататък след няколко от строфите следва:

Каква злочест достигна моята младост
аз по света да ходя със скръб и жалост.

Срещаме още:

Каква злочест достигна Тебе и мене,
никой за нас да нема грижа ни сень.

Каква злочест стигна синца ни нази
гърци, немци и турчин се нас да мрази.

Каква злочест достигна наште славени
те по света да ходят се угнетени.

На л. 276 Бачо Киро завършва своя вариант на Ботевото „Майце си“ с типичната своя формула:
„Читателю,

На стиховете махна недей намира,
те са гласени от бача ти Кира.

И следващото стихотворение в разглеждания сборник, предаден на Цеко воевода, е от Хр. Ботев — „Хайдут“ под наслова „Едно момче кани дядо си да му свири на кавала“. На корицата на сборника е записано: „Читатели, до тука стига, видиши, не няма книга. К. Петрович. .“

Прави впечатление, че Бачо Киро създава сборниците си докъм 1873 г. Точно тогава, когато революционните идеи по-решително навлизат в белочерковските „песнопойки“, самият той като че ли загубва интерес и се отдръпва от лични поетически занимания. Справката показва, че почти всичките му стихотворения и поеми-пътувания са от 1870—1873 г. От последните години на живота му (1875—1876) като че ли липсват изобозидани за творчески усилия. Случаят ни напомня за Хр. Ботев. А може би и обяснението е в същата насока. Вдаден изцяло в напрегнатата си работа на апостол, Бачо Киро загърбва поезията подобно на своя велик съвременник.

Определен интерес представляват ония ръкописни сборници от Бяла черква, които олицетворяват съвместните усилия на Бачо Киро и на негови близки. Общият сборник на тримата братя — с поп Гавраил и даскал Христо (в „Описа“ на Бурмов — № 11) — е един от най-ранните в белочерковската сбирка. Още на първия лист е посочено: „Киро от Горните турчета, Гавраил, Христо написаха сия книга, сене 1861.“ С това може да се обясни и нейният религиозно-проповеднически характер — включва предимно слова и молитви и училищния диалог „Разговор между трима ученици. .“. Както Бачо Киро, така и двамата му братя с интересите си към книгата и поезията ще преодолеят школския и религиозния тип съчинения, ще се насочат към светското, към революционното. Но това ще проличи в сборниците, които и те съставят през 70-те години. Сходен характер има и съвместният сборник с даскал Васил Неделчев (в „Описа“ на Бурмов — № 7, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 25). Неподвързаната тетрадка от 17 листа е запълнена само от „Слово за Връбница“, „Слово за Благовещение“ и „Слово за св. Кирил и Методий“.

Когато говорим за ръкописните сборници на Бяла черква от 60—70-те години, не изчерпваме явлението само с книжовните прояви на Бачо Киро. Неговите усилия поставят само началото на традицията — дори останалите в по-голяма степен свидетелствуват, че „песнопойките“ са също оръжие. Убеждаваме се, че неговите близки подемат тази форма: Васил Неделчев, Димитър Георгиев, поп Гавраил, Христо Иринец, Васил Тр. Димов, Ангел Колев, Цачо Ангелов и др.

Два от сборниците на Бяла черква са свързани с името на Васил Неделчев, близък приятел на Бачо Киро, като него учител и читалищен деец, включил се в четата и в боевете при Дряновския манастир, оставил живота си там. Съдържанието им не ни предлага нещо особено (в „Описа“ на Бурмов — № 12 и 13, в ОДА — арх. ед. 33 и 32). Първият включва „Кратък извод из българската история“ (л. 1—12) и няколко училищни стихотворения: „Учи се български народ“, „Стихотворение за младостта“, „Знаменити дни“, „О, ти свято училище“. Вторият — „Българска граматика“, черковнославянски стихове от руски език, пословици, строфи на Бачо Киро. В същата насока е сборникът с разнообразно съдържание, оставен ни от поп Гавраил Трифонов) от 290 стр., без дата (в „Описа“ на Бурмов — № 4, в ОДА — арх. ед. 39). Съдържа: поучителни слова, пословици, стихотворения и повести, анекдоти.

Два от оцелелите ръкописна сборника са свързват с името на друг близък съмишленник на Бачо Киро — учителя Димитър Георгиев, наричан Беляковчанина. Скромен радетел за просветата в Търновския край, учителствувал в Бяла черква, Мусина и Русалия, роденият в 1846 г. Д. Георгиев намира също смъртта си в Дряновския манастир. Първата тетрадка е съставена само от поучителни слова и жития (в „Описа“ на Бурмов — № 16, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 45). Да не забравяме, че тя е съставена до 1870 година. От подобно естество е и сборничето с избрани песни от псалтиркията (в „Описа“ на Бурмов — № 21, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 47). В духа на променилата се атмосфера на 70-те години с нейния революционен подем е ръкописният сборник на даскал Д. Георгиев от 1876 г. (в „Описа“ на Бурмов — № 15, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 46). С него Димитър Беляковчанина откликва на борческото настроение, което го е довело до участието му в революционния комитет. Основната част на ръкописа има характера на „песнопойка“. Тук намира мястото си цикъл Бачо-Кирови стихотворения: „Слушайте аий, неверни османи“, „Молба към Бога“, „Мили рожби на народа“, „Плачете, мили българи“, „О, майко мила, недей въздиша“, „Момиченца вие младички“, „Много време мина. .“. Те се предхождат само от Ботевото „Майце си“ с вече познатите припев и допълнения. Включени са още „Песента на Чавдар войвода“ и „На прощаване“ с описателното заглавие „Друга песен на одного юнака, когато се отделил от майка си. 1868“. И то е допълнено по бачокировски, авторът е заел четиристишието:

Вечна им памет на тези юнаци,
дето умряха в ръка с маждраци,
ето те стигнаха целта си,
нека ни следят и в паметта си.

Както се очаква, преписани са и Чинтулови стихотворения: „Вятър ечи, Балкан стене“, „Къде си вярна, ти, любов народна“, „Български юнаци, ще ли още спим“, „България, мила майко“. Но авторските творби в този сборник на даскал Димитър не се изчерпват само с имената на най-популярните: Хр. Ботев, Д. Чинтулов и Бачо Киро. Тук е още „Черен арап и Хайдут Сидер“ от Козлев, „Лятна нощ се превалиява“ от Й. Груев, „Чорбаджийско поучение“ от Ст. Стамболов. „Песнопойката“ разкрива типичните си черти и с намерилите място в нея народни песни: „Провикнала се е Драганка“, „Царика царю думаше“, „Янка през гора вървеше“, „От как се е мила моя майно ле“, с широко популярните, публикувани в сб. „Цигулка“ (1869) на Хр. Мавридов и често срещани в ръкописните сборници — „Я се спрете, славеи“, „От небо изляза, в България вляза“, „О, вий български юнаци“ и др. Като завършващ момент в този сборник е „Историята на даскал Димитър Георгиев Беляковец“, където по години, простичко и безхитростно авторът проследява скромното си битие на формиращ се възрожденец учител. Ето как ще започне разказа си: „От осмата ми година дали са ме да се уча на книга в Търново съм се учил две години от малък...“ Атмосферата на подобен документ познаваме още от „Житие и страдания грешного Софрония. Впрочем подобна е картината, която ни предлага и Бачо Киро в един от сборниците си, където е включена „Моята история“⁸. Тя ще е подтикнала Д. Георгиев да съхрани за нас спомена за своя кратък живот. Финалът му остава неписан в биографичните бележки, защото е свързан с общата гробища в Дряновската обител. Но те могат да се приложат като типична схема, която покрива съдбата на почти всички скромни радатели за образование и революционна борба през 60—70-те години.

Сред белочерковските ръкописни сборници се открояват опитите на бачокировския ученик Димитър Пенчев. Те са и сред най-обемните. Съдържанието им е разнообразно — от религиозните жития до бунтовните стихове на Д. Чинтулов и Хр. Ботев. Сам авторът отбелязва за себе си — „написах аз, Димитър Пенчев, един простак селянин, който е един на баша“. Според „Описа“ на Ал. Бурмов през 1937 г. от него са били запазени три „песнопойки“ (№ 18, 19 и 20), все значителни по обем — от по 180, 140 и 136 страници. Сега в ОДА — В. Търново се съхраняват последните две (арх. ед. 42 и 43). Първият ръкописен сборник (в „Описа“ на Бурмов — № 18) е включвал познатите и от другите народни песни, Чинтуловите „Вятър ечи, Балкан стене“ и „България, майко мила“, „Жив и мъртъв се едно“ от Бачо Киро, „Лятна нощ се превалиява“ от Й. Груев, „Гиздаво момиче“ от П. Р. Славейков. От проповедническите текстове ще посоча само „Житие на Георги Нови Софийски“. Малко е странно, но и през 70-те години наши възрожденци намират упование в жертвената постъпка на този далечен българин от XVI в. И сега сред старопечатните книги на белочерковското читалище „Труд“ се намира самоковското издание на това житие от 1855 г., по което вероятно са правени и тоя, и останалите преписи.

Вторият сборник на Дим. Пенчев (в „Описа“ — № 19, в ОДА — арх. ед. 42), в първата си част е от проповеднически късове, а втората му част е оформена като „песнопойка“. Тук срещаме народни песни, Бачо-Кировите творби „О, майко мила, недей въздиша“, „Жив и умрял е все едно“, Чинтуловите „Вятър ечи...“, „Българийо, майко мила“, Ботевите „Хайдутин“ и „На прощаване“, „Возвание“ на Ст. Стамболов, „Я не тъжи, я не плачи“ от Л. Каравелов. Популярното Ботево стихотворение „На прощаване“ тук е незавършено и е със заглавие „Бунтовнишка песен“. Непосредно след него започва „Песен юнашка“ — с различен ритъм и строфика, но по своему продължение в бачокировски дух на Ботевата творба:

Оставай сбогом,
ти жална майко,
оставай сбогом,
сина прощавай.

Той си отважда
в бойното поле,
бой да се бие
с клети душмани.

С клети душмани,
с клети арапи,
за свой мил народ,
да се отгървеш.

Аз зная, майко,
много мил съм ти,
но кажи, майко,
какво да сторя
кат си ме, майко,
юнак родила,
със сърце мъжко,
мъжко, юнашко.

Та сърце мъжко,
клето не трае,
не трай, майко,
робство не знай.
И т. н.

⁸ Вж. Бачо Киро Петров. Материали и документи..., с. 96.

Третият ръкописен сборник на тоя Бачо-Киров ученик има също разнообразно съдържание (в „Описа“ на Бурмов — № 20, в ОДА — арх. ед. 43). В началото е обособен дял от черковни песни, който е последван от внушителен цикъл хайдушки и бунтовнически творби. Дим. Пенчев създава „песнопойката“ през 1875 г. Срещаме Бачо-Кировите „О, мила майко. . .“, „Жив и умрял се едно“, от Хр. Ботев — само „На прощаване“ с познатото заглавие „Бунтовнишка песен“, последвана от Бачо-Кировия речник на чужди думи (с. 95). А вече след обяснените чуждици идва „Песен юнашка“. От Д. Чинтулов са: „Къде си вярна, ти любов народна“, „Вятър ечи. . .“, „Стани, стани, юнак балкански“ и „Българийо, майко мила“; от Л. Каравелов — „Я не тъжи, я не плачи“, от Ст. Стамболов — „Возвание“, от Ив. Кършовски — акростиха „Свобода или смърт“ и др. Двата последни сборника имат много общи места. Но тук ще изтъкна един любопитен, допълнително намерил мястото си фрагмент, който изобщо не е фиксиран в характеристиката на сборника от Ал. Бурмов през 1937 г. С друг почерк (с. 38) е включено стихотворението „Приятело!“:

Помни, помни, не забравяй,
твоя верен друг,
тази длъжност не оставяй,
не е голям труд.

Кога книгата разгърнеш
нещо да четеш,
тези стихове кат зърнеш
и ги прочетеш

Ти спомни си зарад мене
какъв и що бях,
де родих се, де мий гробът
и де преживях.

Цанко Г. Бакалов
Пловдив 1888 октомвр. 20

Кой е преписал ранното стихотворение на младия поет тук? Ако предположим, че Ц. Церковски, тогава ученик, който скита от училище в училище (Търново, Казанлък, Силистра) е имал в себе си ръкописния сборник на Дим. Пенчев, става лесно обяснимо присъствието на творбата. Или пък от Пловдив я е препратил до свой близък в Бяла черква. . .

Васил Тр. Димов ни е оставил също два ръкописни сборника в колекцията на родното си село. Единият от тях (в „Описа“ на Бурмов — № 17, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 99) е изграден от религиозни и школки фрагменти, от диалога „Разговор между трима ученици. . .“ и от една единствена открояваща се творба — „Отломък от втората част Горскаго пътника“ (л. 79а). Откъсът вероятно е зает от в. „Дунавски лебед“, където е публикуван през 1861 г. За последните страници (от л. 128б) в „Описа“ си Ал. Бурмов сочи, че строфите са от „народна песен — текстът повреден“. Истината е друга — всъщност става дума за широко популярното през 50-те години стихотворение на П. Р. Славейков — „Първият търновски пожар“.

Другият сборник (в „Описа“ на Бурмов — № 27, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 98), обозначен от автора си Трифон Димов (а не Васил Трифон Димов, както е в предишния) с наслова „Смесена китка с разни цвѣта, сиреч поучения“ е от 1860—1863 г. Съдържа поучения, школки стихотворения, народни песни, рецепти за болести. Има вероятност целият сборник да не е излязъл изпод перото на Тр. Димов, тъй като на места почерците са много различни. И още една подробност — когато Ал. Бурмов проследява съдържанието на „песнопойката“, не отбелязва, че на л. 63—64 е включена народната песен „От кога се е мила моя майно ле. . .“. И за един трети сборник, свързан с името на Тр. Димов (в „Описа“ на Бурмов — № 26, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 100). Сам авторът в бележка на началната страница отбелязва: „Знаю да бъде: туй букварче на Трифон Димуф от Мурат бейкувден. Ах, учение, ти си наше спасение. Спи роде български да се напиш“. Тук са народните песни: „Кукувицата кукува“, „мала, мама, имала. . .“, „Ти чу ли, мамо. . .“, „Я излез, излез, Радо моме“, „Хубав дружина водеше“. Но срещаме и „Песен султанова“ от даскал Пеню Давидов и „Песен против фанариотите“ от Бачо Киро. На стр. 7 след изричното указание „Сочинение от даскал Кира. . .“ е стихотворението:

Олеле, боже, горкана,
тези усилни години,
усилни, боже, размирни,
дали са вредом по света,
или са само по нази,
до нашия народ българский?
На царя си верно да служи,
да дава тежко даване,
пък никак рахат да няма.

Много са, боже, години,
кат ни е турчин потъпкал
и наше черкви потурчил.
Ти си, боже, милостив,
ти седиш горе високо
и гледаш сякъде широко.
Ти с мъдрост света оправяш,
по-високите събаряш,
изпадналите въздигаш.

Не е ли дошло за нас ред,
за нашия народ български,
да му помогнеш да стане,

да стане, да се прослави,
като неговите акрани,
че тебе ще верно да слави!

Тази „Молитва към Бога“, втора поред, не е ли поредното Бачо-Кирово откровение — аналог на Ботевата „Молитва“? Той вече е написал една или тегърва ще я пише, ако приемем, че тук включената творба е отпреди 1873 година. Там обръща поглед на Бога към себе си, към личното си желание — то е едно и е свързано с борбата и готовността за жертва. А тук „молитвата“ е отправена в името на националната ни съдба сред съдбите на другите.

Интересна група сред ръкописните сборници са ония, които съставя Цачо Ангелов Ненов, съпруг на Анка, сестрата на Бачо Киро, също участник в боевете при Дряновския манастир. Първият представлява тетрадка с конспектирани отговори по география и история, с училищния диалог „Разговор между трима ученици...“. Една от бележките му съдържа указание за времето: „Цачо Ангелов в село Горни турчета, 1871, февруария на 26“ (в „Описа“ на Бурмов — № 23, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 105). С побогатото си съдържание се налага вторият сборник (в „Описа“ на Бурмов — № 24, в ОДА — арх. ед. 106). Тук са: „Житие на Георги Нови Софийски“, училищни стихотворения, народни песни, религиозни текстове, „Зигприде граде, радвай се сега“ от „Геновева“, „Лятна нощ се превалиява“ от Й. Груев. Вече третата „песнопойка“ (в „Описа“ на Бурмов — № 22, в ОДА — арх. ед. 107) е съставена само от стихотворни прояви и се откроява сред останалите като най-близка до облика на типичните за 70-те години ръкописни сборници. Повечето творби са народни песни. Не са малко и авторските прояви: „Похвала на древните българи“ от Христолюб Сичан-Николов, „О, майко моя, недел въздиша“ и „Приветствие към владиката“ от Бачо Киро, „Пиеница“, „Возвание“ и „Нещеме ний богатство“ от Ст. Стамболов, „Я не тъжи, я не плачи...“ от Л. Каравелов, „Македонец, македонец, жално пей“ от Хр. Мавридов. Тук, някъде в началото на сборника (л. 36), е и Ботевото „На прощаване“ — със същите промени, които знаем от останалите „песнопойки“ на Бяла черква, с онази негова част, която е свързана с предчувствието за поражение.

Случайност ли е, че повечето преписи на тази творба в белочерковските сборници подемат само сюжетната линия около смъртта и жаждата за отмъщение? Не е ли това едностранчиво представяне, плод на трезва преценка на възможностите на историческия момент? Почти съм сигурен, че в основата на това своеобразие с „На прощаване“ е трезвата мисъл на Бачо Киро — една малка „операция“, в която е виждал възможност да внуши на околните, че ги чака не „завършване с китка на чело“, а поражение и смърт. Биографията му, особено от 1876-та ни убеждава многократно в неговата мъдрост и далновидност при ситуациите, в които го поставя ролята му на „пастир народен“ и революционер. Намесата му в „На прощаване“ е може би най-безобидната. Но и тя е показателна за посоката, в която дълбае неговото мислене, неговите представи за съдбата на бунтовника. А Цачо Ангелов е само преписвачът, само човекът, който следва логиката на своето формиране, предначертана от вешата, но неумолима ръка на Бачо Киро.

По същия път, с почти същите стъпки ще тръгне и друг съвременник на събитията — Ангел Колев. Справката и за него подсказва, че е родственик на Бачо Киро — съпруг на дъщеря му Марийка, и той ще поеме кратката си и скромна Голгота към Дряновския манастир. Но преди това, като налагаща се семейна традиция, А. Колев ще състави своя сборник с народни песни и стихотворения (в „Описа“ на Бурмов — № 28, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 4). Тук срещаме „Вятър ечи“, „Българи юнаци“, „Къде си вярна...“, „Стани, стани, юнак балкански“ от Д. Чинтулов, „О, майко моя, недел въздиша“, „Радвай се сега, милий народе“, „Плачете, мили българи братя“ от Бачо Киро, „Свобода или смърт“ от Ив. Кършовски, „Чорбаджийско поучение“ от Стамболов. Заедно с редицата още борчески стихотворения те определят революционната същност на сборника. В края ни е оставена бележка от по-късно време: „Ангел Колев от Горни турчета. На 1876 година той отиде да се бие за милото си отечество с турците в Балкана, той там умре, този мой брат. Писал Димитър Колев негов брат за свобода“.

Ръкописът на Йоаким Василев (в „Описа“ на Бурмов — № 30, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 56) също има чертите на „песнопойка“ — изцяло изграден от народни песни и лични творчески изяви. От тях ще посоча само „Толкоз време стана от царя Шишмана“ и „Песен за франко-пруския бой“ от Бачо Киро, „На прощаване“ от Хр. Ботев, чийто завършек, както и в повечето преписи, липсва, „Вятър ечи“ от Чинтулов, „Лятна нощ се превалиява“ от Й. Груев, „Гиздаво момиче“ от Петко Славейков... „Песнопойката“, макар и свързана с 1872 година, отразява настроеността от 50-те години — свидетелство са строфите на „Милостив Господи, дълги султану дни подари“, „Училишна песен“, „О, ти свято училище...“.

С по-особено място сред ръкописната традиция на Бяла черква през 60—70-те години са усилията на Христо поп Иринчев. Твърде рано той се приобщава към гражданските идеали на своя брат Бачо Киро. Създаденият от него в началото на 70-те години сборник свидетелствува за настроението, което трайно го владее. Но преди това, в писмо с дата 11 март 1866 г., когато е двадесет и две годишен и е още Христо Трифонов, а не зетят на мастития поп Иринчо от с. Мусина, той пише на свой близък: „Какво мисля. Мисля и реших да стана войскоборец. Радостно предпочитам да се боря юнашки на бойното поле, нежели да мътя у дома срамно и лениво запъртыците.“ Но това е само една от подбудите. Другата е не по-малко интересна: „Аз от сякъде си докарвам на ум, че мнозина с една дерзост противу неприятеля придобили не само богатство, но и безсмъртна слава; като е тъй, защо да нямам и аз същата чест.“⁹ Какво самочувствие започва да зрее в обикновения човек!

Вече споменах за съвместния сборник на тримата — Бачо Киро, поп Гавраил и даскал Христо. Но своите вкусове Христо поп Иринчев е изявил по-цялостно в самостоятелно съставения си сборник (в „Опис“ на Бурмов — № 31, в ОДА — ф. 78, арх. ед. 103). Той е сред най-обемистите ръкописи в колекцията на с. Бяла черква. От допълнителните бележки личи, че се е предавал като семейна ценност в дома на сем. Иринчеви. Интересното за него е, че освен народните песни и стихотворения с разнообразно съдържание включва препис на драмата „Стоян войвода след предаването на българското царство“. Преписването ѝ е станало на 17 февруари 1870 година. Тук Ал. Бурмов пропуска да упомене стихотворението „Песен — сражение при Червена вода“ (л. 44б—48а).

Друг интересен съдържателен момент в ръкописния сборник на Христо Иринчев е „Епизод от хайдутските наречени чети в Балкана на 1867“, което Ал. Бурмов в „Опис“ си определя като „разказ“. Вещице става дума за един старателен препис на брошура, известна със същото заглавие, издадена от П. Кисимов (1868 г.).

След тия две повествования — драматургичното и белетристичното — е стихотворната част на сборника, която включва поредица от народни песни, поемата „Черен арап и Хайдут Сидер“, почти целия цикъл творби на Д. Чинтулов — „Стани, стани, юнак балкански“, „Къде си вярна. . .“, „Вятър ечи. . .“, „Българи юнаци“, „Българийо, майко мила“. Срещаме „Хайдути“ и „На прощаване“ от Хр. Ботев, „Лятна нощ се превалива“ от Й. Груев. В края на стихотворните късове е записано следното: „Вечна им памет на тези юнаци, които измряха за мила свобода. Те стигнаха целите си, защото умряха за свобода. А ние не сме, защото сме живи още. Из думата 1872.“

Моралистичният казус на това признание — познат от статиите на Хр. Ботев, крие в себе си страшна закана, съдържа непокатима готовност за жертва. Живите не са „стигнали целите си“ само защото са „все още живи“. Мярката е „свобода или смърт“ — само там е заложена постигнатата цел. Допълнително, с друго мастило и в по-ново време към това признание е добавено: „И вий постигнахте целите си, печна ви памет, Христо Хадживе“.

Какво друго може да се уточни във връзка с ръкописния сборник на Христо Иринчев? Негов финал е преписаната повест „Хайдут Янчо“. Всичкото това издава определен литературен вкус и предпочитания, рядко срещани на фона на подчертания интерес към народнопесенните творби и бунтовническите стихотворения. Така и тоя брат на Бачо Киро се оказва достоен за помислите и повикият за жертвеност на белочерковския Христос, чиято мъченическа смърт се извисява не сред смъртта на „двама разбойници“, а в обкръжението на родните му братя поп Гавраил и даскал Христо Иринчев. . .

Вече споменах, че ръкописното наследство на с. Бяла черква от 60—70-те години, което заварва и описва в 1937 г. Ал. Бурмов, не е стигнало до нас непопътнато. Сега в Окръжния архив на В. Търново липсват няколко от „песнопойките“. В замяна на това тук се съхраняват ръкописи, които по неизвестни причини не са споменати и не са описани от Ал. Бурмов. Единият от тях е „Порологийно пение на Хаджи Пимена“ от 1859 година (ф. 78, арх. ед. 104). Той съдържа само нотни текстове. По-голям интерес представлява друг един сборник — с народни песни и стихотворения (ф. 78, арх. ед. 108). Представлява малка тетрадка от 14 листа. В описа на архива се сочи, че не може да се датира, нито да се свърже с конкретна личност. Една бележка обаче ни помага да направим известни заключения в тази насока: „Тези песни са писани сене 1876 Ефросина Ванкова.“ В края на сборника има и чернова на писмо: „Поздравления от Марин Костадинов! Туй писмо го проваждам до Ефросина. Много здраве ти проваждам щото не мога да дойда тъй като проваждам туй писмо и ти провада назад. . . да бъде како казвам и да проводиш на даскалицата много здраве пак от мене Марин Костадинов.“ И е добавено: „Марин

⁹ Вж. Бачо Киро Петров. Материали и документи. . . , с. 263.

Костадинов в село Дичин 1876“. На задната корица отново, с едри букви, като на сантиментална визитна картичка е изписано: „Ефросина Ванкова, Марин Костадинов 1876“.

Иначе съдържанието на „песнопойката“ не ни изненадва с нещо особено — съставена е от народни песни, от „Радвай се сега, милий народе“ на Бачо Киро, „Македонец, македонец, жално пей“ на Хр. Мафридов, „Чорбаджийско поучение“ и „Возвание“ от Ст. Стамболов. . . Но ми се иска да вярвам, че тя носи следите на едни сърдечни отношения, които са така рядко документирани за десетилетието на Въз. раждането. И то в романтичната атмосфера на 1876-та, и то чрез присъствието на жена с необичайното за селските родови традиции „гръцко“ име Ефросина. Да не забравяме и другото — дело на тази жена е съставянето на ръкописен сборник.

И в края на тази характеристика на ръкописното наследство, оставено ни от 60—70-те години, когато белочерковчани организират комитет, събират оръжие, но не забравят и стиха — няколко думи за сборника на свещ. Петко Т. Франгов. В „Описа“ на Ал. Бурмов неговото име е свързано само с една „Проповед“, която липсва в колекцията на Бяла черква. В замяна на това пък в Окръжния архив сега можем да се запознаем с ръкописен сборник на Франгов, който по непонятни причини е останал вън от вниманието на Бурмов през 1935—1937 г. Може и да не е бил предаден дотогава, може и да се е открил по-късно сред други книги. Но находката е интересна.

Предварително ще изразя несигурността си в тълкуването на този сборник — около неговата поява и предназначение, около неговата същност. Обикновено авторите и притежателите на „песнопойки“ намират възможност да посочат точно времето на създаването им. Самото създаване при почти всички е „процес“ — някак постепенно и естествено отделните творби заемат мястото си, откриваме следите на времето, на настроението около преписването стихотворения и народни песни. Разглежданият сборник на свещ. Франгов оставя впечатлението, че е създаден наведнъж, среща се само годината 1876-та. А като имаме предвид ситуацията около въстанието, около поражението и предателството на Бачо Киро, около съдбата на самия автор, пребивавал нелегално в Бяла черква, прехвърлил се в Румъния — точните дати към отделните фрагменти са ни особено нужни. Но — можем само да виикнем в съдържанието на сборника като документ на цялото това напрегнато време. За разлика от останалите в него преобладава летописно-документалното начало, а не песенните творби. Още на първата страница е отбелязано: „Да са знай този рукопис на Петка Франговски“ и следва неговата изповед:

„О, свети великомучениче Димитре опази ме от неприятелската немилостива ръка, която непростанно ни търси да ме погуби завинаги. Завещавам този мой рукопис на черковата да четат моите приятели и да ме споменат за винаги поеднъж: како съм приятелствувал с тях заедно. Но мене ме зле съдбата решила и здравствуйте мои добри приятели сега и всякога.

1876 година Г. Турчета ваш приятел: П. Т. Франговски“.

Колкото и несигурни да са податките дотук, разбираме, че авторът създава сборника си през 1876 г. в родното си село, и то по всяка вероятност, когато се крие в очакване на заминаването си за Румъния. Следва неоригиналното стихотворение на Бачо Киро:

Като видиш на равно място куп от прѣст. . .

На стр. 3 започва политическият манифест „Мили братя“, който има характер на прокламация, разпространявана непосредствено преди Априлското въстание. И нито дума за поражението, за покрусата от току-що отминалите дни. Завършва с подчертано призивен дух, като че ли е изречено в часовете, когато четата се събира край Росица вечерта на 28 април, или когато въодушевлението стига своя връх в къщата на мусинчина Недялко Костадински.

Странното е, че в тоя ръкописен сборник на П. Франгов от 1876 г. срещаме и първия „Спомен на даскал Кира от село Г. Турчета“ — с ярко изписано и с едри букви заглавие. Оказва се, че неговият бивш ученик и доскорешен помощник в учителствуването фактически още тогава написва първата възхвала на белочерковския Христос. Ето началото: „Нека бъде знайно помежду народа и секий българин, което сърце чувствува, то нека даде внимание за тази записка и да помисли де е слушал този оратор, т. е. покойния вече даскал Киро. Нека това сърце пролее горещи слъзи за него, нека пожали заради него. Защото изгубихме, братя, такъв един чист истинний болгарин, горещо zalюбен в отечеството си. . .”¹⁰

Маниерът на изложение внушава представата, че това е проповед или надгробно слово — с обръщенията, с предполагаемата аудитория. Но ето и продължението: „Този наш приятел биде учител, не на деца, но на стари и млади и на всички села. Секий, който чуеше неговото слово, т. е. приказание —

¹⁰ Вж. ОДА — В. Търново, ф. 78, арх. ед. 74.

селянин бил или гражданин, това сърце имаше голяма радост в себе си и утеха в душата си. Но няма го вече на бял свят да съществува. Но вие ще ме попитате де е сега той? Ако не знаете, приятели, заради него слушайте и се научете: в 1876 година, когато востана народа на въстание срещу турчина да си иска правдините, в туй време даскал Кири излезе с 102 души въстаници. Тогава турското правителство го хвана и го обеси в Търново наедно с Иван Панов — момче от Търново.“

Да не обременявам изложението с повече цитати от „спомена“ на П. Франгов за Бачо Кири. Читателят знае историята, смутната атмосфера около предателството. Изненадващо е, че макар да се движи по съвсем пресните следи на събитията, авторът само с една фраза предава случая — „турското правителство го хвана и обеси в Търново“. Нито дума, че Бачо Кири също се е крил в Бяла черква, че е подло предаден, че сред предателите е и бащата Тошо Франгов. И защо за въстанието, което токущо е заглъхвало, се говори като за събитие, станало отдавна. Та нали авторът ни убеждава, че пише спомена си на 15 юни на същата година, само десетина дни след смъртта на Бачо Кири?..

Друг момент от съдържанието на ръкописния сборник, оставен ни от П. Франгов, е „Въстанието“. Тук се описва сбито, но доста картинно, с немалко подробности, как то започна, неговият ход, жертвите. Впечатленията по-късно са използвани в книгата „Белочерковската чета в Дряновския манастир“. В случая важното е, че „записките“ са оставени непосредствено след поражението, те носят чертите на автентичната реакция.

Любопитен фрагмент тук са преписаните строфи от Ботевата „Борба“ — стихотворение, което почти не се среща в ръкописните „песнопойки“. Попадаме и на списък на въстаниците, групирани по родни места. А след списъка ни пресреща интересното публицистично изложение във връзка със съдбата на въстанието и отношенията на околните към него: „Достопочитаемия господа селяни в Горни турчета! Дали не знаете защо и за какво излязоха вашите синове и братя да вдигат бунт в Балкана за свободата на нащо поробено отечество? Видя, че знаете от мене по-добре Ами защо сте толкоз проклет и червата, защо казвате пред турците, че не знаете, защо сме излезли. . . Защо се отричате от нас. Ние защо излязохме? Да печелим пари ли? Знаете твърде добре, че не е за това. . .“. Така по страничните избувват набраната мъка и ярост, негодуванието от егизма на лезамесените в борбата. Странае тази ситуация — тя ни представя П. Франгов в една светлина, която разкрива трагичните му преживявания.

Като финал на разглеждания ръкописен сборник е включена кратката автобиография на Франгов: „Аз долуподписаний син на България роден съм от прости селяни родители. . .“

Завършвам бележките си за характера и ролята, която изгълмяват ръкописните сборници в духовния живот на Бяла черква, със сборника на П. Франгов — както излиза, създаден в последните месеци на робското време. Ако останалите възплащават атмосферата на революционния подем, ръкописът на Франгов е изцяло проникнат от атмосферата на поражението. Неслучайно и двата стихотворни фрагмента — епитафията от Бачо Кири и откъсът от Ботевата „Борба“ — са в същия дух. А документалните и публицистичните повествования вопият за възмездие над поробителя и над малодушните.

Специални изводи не са необходими — ръкописните сборници с цялото това богато и разнообразно свое съдържание отговарят на гражданската активност, която владее белочерковския край. Произтичащото от тях я подкрепя, придава ѝ духовно-извисяващ смисъл и измерения. Строфите на Д. Чингулов, Раковски, Ботев, Стамболов и Бачо Кири подсказват, че масовото участие в борбата не е случаен акт, не е плод на подвеждане, не е резултат от „стадна психика“. Революционната жертвоготовност се е подготвяла през годините, зряла е, превръщала се е в убеждение. Стихът, писаното слово са воювали в душите на мнозинството. Доказателство е дори и това, че селяните на Бачо Кири го припознават за поет и виждат неговите строфи наравно със създаденото от другите, чийто стихове прелитат от емигрантския революционен печат, от издадените там „песни и стихотворения“. Когато записва първите страници в памет на белочерковския апостол, П. Франгов не забравя да напомни и тази страна от делото му: „Уви, братя, заплачете за такъв един добър и поучителен поет, който се намеряше тука в селото ни да ни поучава на благонравие. Няма вече онези прекрасни и сладки приказки. Бачо Кири, ти ни остави сирачета и не знаем що да правим“.“

Това, че се намериха за въстанието в Бяла черква 102 души, това, че те се биха самоотвержено и показаха истинско геройство в Дряновския манастир, че не посрамяха с предателство илюзията си за национална свобода — има своето обяснение и в атмосферата, изграждана от революционния стих, от хайдушката песен, от писаното слово, с което белочерковчани бяха заживяли. Тази необичайна, несрещана другаде популярност на „песнопойките“ и ръкописните сборници, на театралните представления, на читалищните прояви, на изслушваните проповеди от Отец Матей, Бачо Кири, Васил Неделчев или Тодор

Лука Лефтеров са плащът на духовен живот, който трудно може да бъде открит в други села през 60—70-те години на XIX в. Времето тук е проникнато от бачокировски дух и присъствие, бачокировски одежди имат и делата. Затова стихът и „песнопойките“ са били също оръжие.

СЕМЕЕН ПОРТРЕТ. СПОМЕНИ

ОЛГА ВЕЛ. ЙОРДАНОВА

Едно утро, едва зазорявайки се, млад човек звъни на вратата на доктор Славчев и вика малко разбълнувано, но енергично и бодро на появилия се доктор: „Г-н докторе, моля, побързайте, нов човек идва на света!“ „Така ли, идвам веднага, г-н Йорданов!“ — бързо отговорил докторът. Те се познавали.

Този „нов човек“ съм била аз — пишещата след десетки години тия редове.

Струва ми се, че децата растат като гъбки след дъжд — бързо, бързо, за родителите може да не е така, но ето че аз вече съм на 2—3 години.

Спомените от ранното ми детство са малко и откъслечни, обаче някои от тях се появяват в съзнанието ми неочаквано като отделни и много ярки картини.

...Беше се спуснал вечерният мрак. Погледнах през широко отворения прозорец към градината на къщата, в която живеехме на улица „Дебър“ и останах смаяна от това, което видях. Дърветата бяха покрити с пухкав бял сняг. Месецът огряваше снежната покривка и чудно благоухание се разнасяше из въздуха. Сепвам се. Боже мой, не може да бъде! Нали сега е пролет! Това са цъфналите плодни дръвчета. Но как е възможно толкова много цвят. Не се забелязваха нито клони, ни листа, само бял цвят, чисто бял като сняг цвят. Как е станало това чудо? През деня не видях такова нещо. Картината беше наистина смайваща.

Спомням си, когато родителите ми оставаха след вечеря вкъщи, при топло време, излизахме на балкона и сядяхме на въздух и почивка. С упоение вдишвах сладкия въздух, който лек ветрец донасяше от полето, а може би Витоша ни пращаше своя вечерен привет. Миришеше на прясно окосена трева или на различни полски цветя. Чудесен въздух. Дишаш, дишаш и не можеш да се наситиш. Тъмносиньото небе биваше обрисано цялото със звезди. Аз се решавам с някой въпрос да наруша тишината, настъпила след спокоен и откъслечен разговор. Като че ли всички са вгълбени в себе си, в своите мисли. Изглежда, че вечерната тишина и красота създават такова настроение. Дори и аз го чувствавам, въпреки че съм едва на 5 години. И ний със сестра ми сме тихи и кротки, а на мене ми е дори мъчно. Какво е това небе, така безкрайно! Какво крие в себе си? Там ли живеят ангелите? Нерядко в такива вечери се понася песен, плавна, топла като молитва, като че ли ти казва това, което чувстваваш. Големите — родителите ни и техните приятели, казваха, че това е изключително красив глас, дълбок и мек като кадифе, изразяващ естествено трепетите на душата. Трепетите на душата. . . Много по-късно разбрах, че този глас бил на бъдещата голяма българска певица Ана Тодорова. Като дете не я познавах, а вече като ученичка и студентка я виждах на сцената. Досега нося в душата си очарованието от нейния необикновено красив и изразителен глас. Певичата ме е смайвала с величествената си Далила от операта „Самсон и Далила“, плакала съм с нейната Шарлота от операта „Вертер“, вълнувала ме е и като Амнерис от „Айда“. Всяка роля, която съм чула и видяла, изпълнена от Ана Тодорова, е оставила дълбоко следа в съзнанието ми.

Тя обаче не оставаше за дълго в нашата опера. Ана Тодорова шестуваше по света, ангажирана в големите оперни театри. Тя, както и прочутият оперен артист Петър Райчев идваха за малко в София, явяваха се на нашата сцена, очароваха и като метеори изчезваха по своя път. Говореше се с възторг и за Стоян Михайлов, именит наш оперен певец и отличен изпълнител на български народни песни, когото за съжаление не съм чувала. Много пъти обаче съм слушала на концерти в операта голямата